

A NAPÓLEONI „FRANCIA EGYETEM” ÉS UTÓÉLETE¹

Karády Viktor

az MTA külső tagja, egyetemi tanár,
Central European University
karadyv@gmail.com

Az elitoktatás történelmi kezdetei lényegében egységes művelődési modellre épültek fel a keresztény Európában. A 12. század végén Párizsban, Bolognában és Oxfordban megalkultak azok az oktatói és diákközösségek, melyek létrehozták az egyetemek intézményhálózatát, s amelyek több-kevesebb változásokkal egészen a felvilágosodás utolsó századáig fenntartották a latin klasszikus műveltségben nyugvó s latinul működő elitképzési rendszert. A feudalizmus bomlásának és a nemzetállamok kialakulásának korában, a 18. század végétől kezdve ez az addig a kontinens egészét behálózó s nagyjából azonos tudásbeli javakat azonos módon közvetítő szervezeti keret bomlásnak indult, s háromféle, sokáig elkülönülő felsőoktatási apparátusnak adta át helyét, melyek aztán máig bezárólag meghatározták nemcsak Európa, de tulajdonképpen az egész modern világ elitképzési rendjét. Az átalakulás, ami Poroszországban már a 17. század végén elkezdődött és a berlini Humboldt Egyetem létrejöttével (1810) zárult le, Angliában csak a 19. században ment fokozatosan végbe. Franciaországban ezt a „Francia

Egyetem” megalapítása valósította meg Napóleon kezdeményezésére 1808-tól, de nem függetlenül egyes történelmi előzményektől.

A változások legfőbb jellemzőit sommásan a következő címszavak alatt lehet összefoglalni: 1. az oktatás *nemzetiesítése*: nemzeti nyelven a latin helyett és nemzeti tantárgyak (nemzeti irodalom, földrajz, történelem stb.) bevezetésével; 2. közvetett (Angliában) vagy közvetlen *államosítás* vagy „közületiesítés” – azzal, hogy az állam (Franciaországban), illetve a területi hatóságok (Németországban) és a városok (Angliában) szervezik és finanszírozzák (Angliában csak egyre inkább) az intézményi rendszert, 3. az *oktatott tárgyak körének kiszélesítése* a korábban az egyetemeken kívül fejlődő és szakmásított tudományágak befogadásával az oktatásba, 4. a felvételi rendszer teljes felnyitása a nemességen túli, *művelődési-iskolai mobilitást vállaló társadalmi rétegek* felé, 5. az egész oktatási rendszer „szisztematizálása”, hierarchikus intézményi hálózatba való átrendezése és egymásra épülő, eltérő értékű és funkciójú minősítési szintekkel (vizsgák), diplomákkal és rendszersajátos jogosítványokkal való felszerelése, végül 6. az elitképzés végtermékeinek (diplomák, egyetemi címek) ellátása államilag vagy társadalmilag garantált s a közületi és magángazdasági

¹ A tanulmány korábbi könyvem szinopszisének tekinthető: *A Francia Egyetem Napóleontól Vichyig*. Bp., Felsőoktatási Kutatóintézet és Új Mandátum, 2005. 212 o.

értelmiségi piacokon érvényesíthető jogosítványokkal. Mindezek a jellemzők vagy egyáltalán nem vagy csak nyomokban léteztek az 1800-as évek előtt.

A Francia Egyetem különösségei közé tartozik a két másik modern felsőoktatási modellel szemben, hogy – bizonyos előzmények integrálásával ugyan –, de lényegileg állami elhatározással, dekretumok formájában, majd' hogy nem egy csapásra jött létre. Az 1789 után megvalósított *tabula rasa*, ami már a jezsuita középiskolai hálózat átalakításával (a Jézus-társaság 1773-as felszámolását követően) megkezdődött, és a régi, önálló egyetemek megszüntetésével folytatódott a forradalom alatt, anarchikus helyzetet teremtett az iskolázási piacon. A korábbi elitképzési rendszer helyébe néhány rövidéletű forradalmi kreáció (köztük a napóleoni rendszerben újjáalakított középiskolai tanárképző *École normale supérieure* és hadmérnökképző *École Polytechnique*) és az önmagukat túlélő orvosi fakultások mellett a „központi iskolának” (*écoles centrales*) csúfolt regionális szabadiskolák léptek, ami gyakorlatilag a rendszeres magas iskolázás felfüggesztését jelentette: a „központi iskolák” előadásoknak, kurzusoknak adtak otthont, de minősítést, diplomát nem bocsátottak ki. Ezt az átmeneti állapotot váltotta fel a napóleoni Francia Egyetem, mely az új, komplex elitképzési rendszer tulajdonképpeni törzsét képezte.

Az elitképzés napóleoni újraszabását alapvető sajátosságai erősen megkülönböztették a két másik – Európában és a világon külön-külön nagy hatást gyakorló – oktatási modellettől. Főbb adottságai, ismét csak címszavakban, a következőkkel jellemezhetők:

1. *állami monopólium* az elitképzésben. 1850-ig (az ún. *Falloux-féle törvényig*) ez a középiskolákra is vonatkozott hivatalosan. Az

„egyetem” (*université*) cím viselésének joga máig is kizárólag állami intézményeknek van fenntartva.

2. Gyakorlatilag az intézmények semmifajta önállósággal nem rendelkeznek költségvetésük, tanári kinevezések, diplomáik, laboratóriumok vagy kutatóközpontok alapítása tárgyában, annyira, hogy 1896-ig maguk az egyetemek sem léteztek jogi személyként, csak egy városban egymás mellett működő egyetemi karok. Az 1968-as Faure-féle törvényig minderről végső soron a minisztérium döntött, bizonyos konzultációs procedúrák után.

3. Az oktatás és a kutatás intézményesen messzemenően el van választva. Ennek hosszú ideig – a III. Köztársaság által 1877 után bevezetett reformokig – az volt a következménye, hogy a fakultásoknak nem voltak kutatóhelyeik (könyvtár, laboratórium stb.) és a bölcsész- és természettudományos karok oktatási skálája pontosan a középiskolákban oktatott tárgyakra korlátozódott.

4. *A Francia Egyetem* (*Université de France*) kifejezésnek tehát tulajdonképpen sokáig nem volt köze 'egyetemekhez'. Az állami bürokrácia azon szegmensének felelt meg, melyhez a fakultások (egyetemi karok) és az érettségizető középiskolák (*collèges impériaux*, később *collèges royaux* majd *lycées*) tartoztak. Ebben a rendszerben a humán és reálbölcsész szakok karok szerint különültek el (hosszú ideig gyakorlatilag egyedülállóan Európában, szemben az *artes liberales* középkorból örökölt hagyományával²), akárcsak a középiskolák-

² Ezt fogja követni 1872-ben a Kolozsvári Egyetem is, nem kis részt azért, hogy szimbolikusan példázza a német-porosz rendszertől való távolságtartást, melyhez hasonló tudommal csak Tübingenben volt az európai kontinensen, míg másutt mindenütt az ún. filozófiai fakultásokhoz tartoztak a reáلتudományok is egészen a 20. század közepéig.

ban szaktárgyak szerint. Az érettségi vizsga máig megtartotta az első egyetemi grádics fikcióját azzal, hogy érettségi elnöknek mindig a helyi egyetem egy tanárát delegálják.

5. A pozíciók betöltésének és az előléptetések feltételei majdnem minden területen a tudásjavak elvárt ismeretének intézményesen formalizált érdemelv szerinti minősítésén nyugodtak, azaz országos versenyvizsgákon. Az itt nyert címek és minősítések funkcionális súlya, azaz promóciós hatékonysága rendre meghaladta a fakultások által kiadott diplomákét a második világháború utáni évekig bezárólag, sok szempontból máig is.

6. A napóleoni rendszer a világon valószínűleg egyedülálló mértékben s minden tekintetben a fővárosban koncentrált. Hosszú ideig – e téren is gyakorlatilag 1968-ig – az ország diákságának közel fele vagy az időben nem ritkán egyenesen többsége Párizs ötödik kerületében (a „*Latin negyedben*”) nyert képzést, itt adták ki majdnem kizárólag a felsőoktatásban és az államapparátusban magas karriert biztosító összes diplomát, ugyanakkor, amikor a *Sorbonne* (=Párizsi Egyetem) maga hivatalosan csak *unus inter pares* gyanánt szerepelt az elitképzés hálózatában.

7. A Francia Egyetem felvázolt törzsét – az érettségizető középiskolákat és a fakultásokat – kétfajta s az egész elitképzés szempontjából még nagyobb funkcionális szerepet betöltő intézményhálózat egészítette ki.

Közöttük kezdetben messze a legfontosabbnak tekinthető a technikai szakfőiskolák (*grandes écoles*) csoportja. Az ide bejutást lehetővé tevő s igencsak szofisztikált „előkészítő osztályok” (*prépas*) között a máig leghatékonyabbak (az igen szelektív szakfőiskolákra való felvétel esélyei szempontjából) – korábban jezsuita kollégiumok – máig is a párizsi *Panthéon* körzetében, a *Sorbonne* fizikai tö-

szomszédságában található. Ide tartozik a (1968 utánig szintén a Latin Negyedben működő) már említett Ulm utcai *École normale supérieure* és a népszerű nevén X-nek aposztrofált *École polytechnique*. A szakfőiskolák továbbélő és történelmileg egyre bővülő hálózatának alapjait a 18. sz.-ban a forradalom előtti királyi hatalom szervezte meg (a bányászati, útépítő, tengerésziszi és katonaiszi főiskolák alapításával) magas bürokráciájának szakemberekkel való ellátása érdekében.

A rendszerhez azonban kezdettől fogva erősen szakosított s elkülönített, államilag kifejlesztett kutató és képzőintézetek tartoztak, melyek paradigmatiszta őseit egyrészt a már 16. századi(!) alapítású Francia Kollégiumban (*Collège de France*), s másrészt a természettudományi múzeumban (*Muséum d’Histoire Naturelle*) lehet azonosítani. A „Kollégium” máig a francia egyetemi karriernek csúcspozícióit nyújtja mindenféle széles értelemben vett bölcsészeti szakmában, és – akár csak korábban – diplomát nem osztó felsőbb szabadegyetemként működik.

Ennek a négyszintes elitképzési rendszernek intézményes kereteit már Napóleon megeremtette, illetve ezek az ő idejében is helyükön voltak. Távolról nézve ezek a keretek nagyjából máig fennmaradtak, legfeljebb kiszélesedtek a befogadott intézmények bővülésével és sokasodásával. Közlebebről tekintve azonban a rendszer történelmi átfarmálódásának legalább négy nagyobb korszakát lehet megkülönböztetni.

A napóleoni rendszer legfőbb elemeit a monopólium mellett az képezte, hogy tizenhat regionális tanfelügyelőségbe (académies) tömörítették a felsőoktatás intézményeit, elsősorban az érettségit adó középiskolákat és a Francia Egyetem négy fakultását (a humánbölcsészeti és természettudományi karok

mellett a két „szakképző kart” – a jogot és az orvosot). A tanfelügyelőségeket a minisztérium által delegált „rektorok” irányították a kormány instrukciói szerint, anélkül, hogy az oktató személyzetnek ebbe bármiféle beleszólást hagytak volna. Minden tanfelügyelőségben volt legalább egy – általában több – klasszikus gimnázium (*lycée*) és néhány alsóbb fokú, érettségig nem vivő középiskola (*collège*), de a fakultások négyes csoportjai csak fokozatosan, tulajdonképpen csak a század legvégére épültek mindenütt ki. Folytatódott viszont a szelektív szakfőiskolai hálózat bővülése a levéltári (*Ecole des Chartes*, 1821) és a tengerésztszti főiskolával (*École Navale*, 1830). Az 1850 utáni Második Császárság reformkísérleteinek keretében megalakult a nagyfontosságú bölcsész és természettudományos szak tudósképző főiskola négy kara (*EPHE – Ecole Pratique des Hautes Etudes*, 1868), a jogi karokon bevezették a közgazdaságtan oktatását.

Az első nagyobb reformcsomagot a III. Köztársaság végleges politikai megszilárdulása utáni évtizedekre datálhatjuk, 1877-től. Ezt megelőzte a konzervatív köztársaság (az ún. *Ordre Moral* rendszer) krízise 1876-ban, melynek során a felsőoktatásban kísérlet történt az állami monopólium felszámolására egy katolikus egyetemi hálózat kialakításával. Ezt a kísérletet a radikális köztársasági hatalom letörte. A megalakult egyházi egyetemek ezután csak „katolikus intézetek” (*instituts catholiques*) gyanánt működhettek tovább. A köztársasági reform főbb elemei a bölcsészeti és természettudományi karok megerősítését (ösztöndíjakkal, új szakirányok bevezetésével, az órahallgatási kötelezettség bizonyos fokú meghonosításával, új diplomák kreálásával és a régi diplomák kutatói minősítéseké alakításával), valamint a fakultáscsoportok egyetemmé alakítását (1896) célozták meg.

Mindez nem kis részt a német birodalmi egyetemekkel való virtuális konkurencia jegyében zajlott le az 1870–71-es porosz–francia háború tragikus elvesztésének nyomában. Az immár közjogi státust és korlátozott intézményi önállóságot nyerő egyetemek a reformokat saját (nem „nemzeti”, azaz államilag elismert) ún. „egyetemi diplomák” és főképp technológiai (mintegy „üzemmérnöki”) képzőintézmények létrehozásával tették, melyek révén a korábban gyengén frekvenciált vidéki fakultások új, fizetőképes, főleg külföldi diáktömegeket vonzottak magukhoz. Ezt egészítették ki az újabb szakfőiskolák, mint a közgazdasági akadémia (*HEC – École des Hautes Études Commerciales*, 1895), a hosszú ideig magánalapítványként működő politikatudományi főiskola („*Sciences Po.*”, 1872) és tudósképző intézmények (mint a Louvre Iskolája – *École du Louvre*, 1882, vagy az *EPHS* ötödik részlegeként kreált egyedülálló bölcsészintézmény, a vallástudományi szak kollégium – *Section des Sciences Religieuses*, 1886). Ez utóbbi a köztársaság antiklerikális szekularizációs politikájának tudományos fedezetét volt hivatva szolgáltatni, amely 1905-ben az állam és egyház szétválasztását megvalósító törvényhez vezetett. Mindennek következtében a Francia Egyetem működése intézményes megosztottsága ellenére a Nagy Háború előestéjén már több szempontból közel került a humboldti kutatóegyetemi modellhez. Az egyetemi karok ekkoriban lettek nagy nemzetközi hatással járó szellemi újítások székhelyei – mint a Pasteur-féle mikrobiológia, a Émile Durkheim vezette „szociológiai iskola”, a Pierre Janet nevével fémjelzett kísérleti pszichológia, a Vidal de la Blache által kidolgozott regionális emberföldrajz.

Ez a rendszer a világháborúk közötti korban csak kisebb módosításokkal, inkább

bővítések révén fejlődött, de továbbra is a kutatóegyetem irányában. Életbe lépett a bölcsészeti és természettudományi karok ágazati reformja (például a négy, egyszerre írásbeli és szóbeli szigorlatból – *certificats* – álló szakirányú alapidplomák – *licences* – rendszere), mely többek között lehetővé tette német szakszemináriumok mintájára oktatási és kutatási funkciókat egyaránt ellátó egyetemi intézetek – mint például a régóta esedékes párizsi etnológiai intézet (1925) – létrejöttét.

A korábbi és újabban bevezetett újítások az 1890-es évektől egyre tömegesebben jelentkező külföldi tanulmányi keresletet tovább növelték. A Francia Egyetem az 1920-as és 1930-as években a főképp Kelet-Európából kiinduló (mint például a magyar *numerus clausus* miatt felpörgetett) diákperegrináció európai éllovasává vált. Itt ugyanis sokáig nem, vagy alig érvényesült (akárcsak a fasiszta Olaszországban) a német és osztrák egyetemeken már a 20. század elején megjelenő s a világháborúk között eldurvuló (főképp zsidóellenes) xenofóbia. A vendég diákság liberális fogadásának politikáját csak az 1930-as évek közepén próbálta meg a francia törvényhozás a külföldi értelmiségi munkavállalás megnehezítésével korlátozni.

De a korszak nagy reformkezdeményezései az egyetemeken kívülre estek. Az 1935-ben kormányra kerülő Népfront ingyenessé tette a középfokú oktatást, s ezzel döntő fordulatot vett az egész elitképzésnek a III. Köztársaság kezdetétől megindított demokratizálása. A háborút megelőző, a megszállás alatti és a felszabadulás utáni évek paradox módon számos hosszú távon érvényesülő intézményes újításnak adtak teret, melyek máig meghatározzák a kreatív (tudásjavakat termelő) francia értelmiségi piac szerkezetét. 1939-ben megalakult az államilag finanszírozott

Nemzeti Tudományos Kutatóközpont (*CNRS – Centre National de la Recherche Scientifique*), amely az egyetemektől független, párhuzamos szakosított kutatóintézetek egész későbbi hálózatának fedőszervévé vált (elképzelhetőleg a szovjet típusú akadémiai intézetek mintájára). A kollaborációs Vichy-kormány hozta létre a később fontos tudományos funkciókat vállaló népszerűtudományi és a tengerentúli (akkoriban még gyarmati) területek kutatására szakosított intézmények törzseit (*INED – Institut National d’Études Démographiques* – 1941 –, *ORSTOM – Office de la recherche scientifique et technique outre-mer* – 1943). 1946-ban megalakult a mezőgazdasági tudományok kutatóintézete (*INRA – Institut National de la Recherche Agronomique*), melyet számos más szakosított kutatóintézmény követett. Egy időben jött létre az állam magas adminisztratív személyzetének képzésére hivatott szakfőiskola (*ENA – École Nationale d’Administration* – 1946).

Az oktató egyetemek mellett kialakuló s egyre bővülő kutatóintézeti hálózat határozza meg a francia elitképzés fogadó piacának máig fennálló, alapvetően kettős rendszerét. Ehhez hasonló – méreteit és betöltött kutatói szerepkörét tekintve – egyebütt nem létezik a nyugati világban, bár mostanára több utánzója akadt, főképp Dél-Európában és Latin-Amerikában.

A háború utáni fejlődést – helyhiány miatt összefoglalva – elsősorban a szakosított kutatóintézmények, majd 1968 után az egyetemek sokasodása és tömegesedése, majd a tömegesedéssel is összefüggő 1968-as diáklázadásokat követően az intézményi autonómiák egyre döntőbb kiszélesedése jellemzi. A napóleoni rendszerből továbbra is azonosítható azonban néhány alapvető vonás: az állami túlsúly mindenfajta intézményalapítás-

nál s az állami főiskolák intézményi hegemóniája, az egyetemek és főiskolák korlátozott pénzügyi autonómiája, a kutatási és az elit-oktatási funkciók legalább részleges elválasztása, az 1968 után elindított decentralizáció ellenére fennmaradó immár csak viszonyla-

gos fővárosi dominancia. A napóleoni rendszer mind a négy szintje továbbra is megtalálható a francia elitképzés szervezetében.

Kulcsszavak: *Franciaország, felsőoktatás, elitképzés, 19. század, 20. század*

IRODALOM

Karády Viktor (2005): *A Francia Egyetem Napóleontól Vichyig*, Felsőoktatási Kutatóintézet–Új Mandátum, Budapest

